

справжній пароксизм каяття. Може знаєте те дивне моральне терпіння, що дошкулює перечуленим душам, коли переслідує їх докір сумління за зроблений гріх — звичайно фікційний.

Сотня Павла втікала, як і інші, і — так само, як інші — годину пізніше сформувалася в полі, в безпечнім від стрілен місці. Тоді виринуло в голові сотника питання: як получитися з полком? Недавно втікаючи, бачив інші сотні, що втікали через поля. Де вони усталились?

Відзивались гармати зо східнього боку Монтіону.

— Ідім у напрямі гармат — сказав сотник. Спрямував свою сотню до яру. Зненацька з-за купини дерев виступив якийсь полковник артилерії.

— Що робите тут, пане сотнику? — запитав.

— Шукаю свого полку.

— Не маєте окремого завдання?

— Ні, полковнику.

— Отже я вас „реквірую“, щоб ви охороняли артилерію дивізії.

Звичайніський випадок в часі бою. Для Павла був він дуже побажаний.

„Охорона артилерії“, це значить, що треба триматися близько гармат, щоб їх боронити перед нападом ворожої кінноти чи піхоти, зайняти позиції оподалік триста чи чотириста метрів на крилах батареї, а що артилерія знаходиться два чи три кілометри від ворожої піхоти, вистарчить стояти нерухомо і приглядатися для розваги величавій роботі артилеристів.

А це справді надзвичайне видовище. Варто бачити, як взято батареї обох сторін хочуть себе знищити.

Охорона уміщена щоправда трохи на боці від бойовища, одначе також час від часу залітають туди ворожі стрільна, але тільки випадково; метою вона не є. Безсумніву, може статися й таке часом, що охорона батареї ціла потерпить, але це рідкий випадок.

— Добре складається — пробурмотів сам до себе мій приятель, — мої люди дуже втомлені і я також. Заощадимо собі сил. Мав охоту затирати руки з задоволення. Розташував свій відділ по обох боках батареї. Група артилерії була в поготівлю, себто вона мовчала, чекаючи відповідної хвили.

Минуло кілька годин. Люди з сотні лежали на полі з буряками. Здалеку гуркотіли гармати... Чи знаєте те почуття? Воно нестерпно прикре для нервових людей. Не дає поняття про нього ніякий гук, ні жадний тріскіт, ані грім, що його чути в природі. Це вражіння, що кожного своєрідно стрясає. Щодо мене, то гук гармат пригадає мені одну страшну хвилину з мого дитинства: день, коли побачив я малу дівчинку під колесами потягу. Гуркіт льокомотиви по рейках і розшарпане тіло створили у моїй пам'яті один нерозривний образ. Ту візію розшматованого людського тіла поставив перед очі моєї душі гук гармат, коли я його почув вперше.

В тій хвилині мого приятеля огорнув дивний духовий настрій. Думав: „але ж там на лінії наш полк, та канонада товче моїх товаришів, кулі їх січуть — а мене там нема...“

А проте не міг собі нічого закинути. Безперечно в його сотні счинився переполох, вона відірвалася від полку, одначе чи ж він не зробив, що міг, щоб вернутись? Закликали його артилеристи — що ж мав порадити? Приписи виразно кажуть: „тоді кожний відділ піхоти мусить піддатися наказові обставин“.

А все ж таки голос сумління глухо відзивався: „поміркуй, чи ж не радів ти перед хвилиною на згадку, що ціліську днину трохи відпочинеш? Чи те почування було гідне вояка?“

Той внутрішній діялог так дразнив його, що він пішов по-панібратськи поговорити з вояками.

— Що ж сьогодні робитимемо, пане сотнику, — запитав один із них.

— Будемо охороною артилерії, маємо триматися все тих батарей.

— Так? А мені здавалося, що на нас черга стати в перших рядах“.

— Що ж робити? — відповів румяніючись сотник, — дістали ми наказ, треба виконати!

Згодом, коли очікування протяглося, чув, як один із гірших рядовиків виговорював:

— Мені подобається бути охороною артилерії — витягався лівиво, виявляючи низьку втіху самолюба, що йому мило бути безпечним, коли інші наражаються.

Сотника шпигнуло це в саме серце: чи ж підозрівають, що й він має такі самі почування?

Один вояк запротестував проти слів товариша.

— Щодо мене, то не люблю вилежуватися червом до гори, коли інші працюють.

Проходили військові частини. Це були допоміжні війська, що чвірками в четовій лінії ішли в напрямі стрілів. Вояки були бліді, немов загипнотизовані тим страшним невідомим, до якого провадив їх похід. Серед того кидали короткий і здивований погляд на частину, що стояла безчинно оподалік артилерії.

— А це що? Що тут робите? — запитав мого друга один старшина.

— Охорона артилерії.

— Ах! Добре вам.

Чи йому здавалося, чи справді в тих банальних словах дрижала нотка іронії?

Тож, коли невпинно один за одним спішили відділи, ви-переджуючи питання товаришів, говорив наперед:

— Я охорона артилерії. Забрано нас насильно. Цілий день не можу рушитись. Це мені остогидло.

Одночасно закидав сам собі лукавство.

Чи ж справді не відчув своєрідне задовілля, коли дістав наказ?

Огортало його ступнево щораз більше роздраження... Чи на правду в глибині його душі відзиваються інстинкти боягуза? Стрепенувся. „Що ж знову! Що ж знову! Дурак я, що набив собі голову чимнебудь. Правда, що не відзначаюся першорядною відвагою, але нераз доказав я, що в огні тримаюся не гірше за інших. Причилось мені, що в словах товаришів чуо глузливий тон“.

А проте ніяке міркування не змогло вирвати йому з душі неспокій, неначе почуття власної вини. Голос обвинувачування промовляв невпинно: „В цій саме хвилині поручних Х може вже ранений, сотник, що з ним вранці їв ти снідання, згинув... скільки ж із тих вояків, що носять на шапках те саме число, що й я, конає на бойовищі!?“

Це тривало без кінця. Артилерія була все в поготовлю, в тім заглибленню терену, що є на захід від Plessis-les-Bois.

Незабаром счинився рух. Коні, вози, упряж винурилися з криївки. Дістали наказ.

— Маємо перенестися три кілометри вперед, на схід. Ви будете далі нашою підмогою. Ах! Може нарешті буде можна обертатися в небезпеці!

Справді нове становище було вогневою позицією. Гармати плювали скажено... Здалеку, на хребті, праворуч від Монтіону було видно дим стрілен, що розривалися.

„Коли б тільки стріляли цільно!“ — зідхав мій друг і на якийсь час охопило його гаряче прагнення, щоб артилерія добре списалася. Чи ж її робота не буде подекуди і його спільною?

Тепер сотня розвинулась 400 метрів за муром на крилах батерії. Лінія вогню була тільки два кілометри перед ними. Сотник неспокійно стежив хід стрілянини...

Посуваємося... ворог відступає... ні це ми відступаємо... ах! Щоб їх так можна прогнати!

Несподівано з'являється якийсь задиханий поручник, облятий потом, червоний, розбурханий. Налезав до полку сусідньої бригади. Вглядівши число на ковчирях вояків, кличе:

— Ах! Це ви, полк... Х, поспішайте! Ми розбиті... Вже чотири години стримуємо величезні сили. Якщо нам не допоможуть... не зможемо... Полковник послав мене по підмогу за всяку ціну.

— Досконало! Лечу! — відказав мій друг і вислав до коменданта артилерії папір: „Полк... в критичній ситуації домагається негайної підмоги. Прошу мене звільнити, щоб я міг поспішити на відсіч“.

Відповідь прийшла сейчас:

„Ви призначені, щоб помагати артилерії. Підтримую свою постанову й наказую Вам залишитись. Підписаний: Комендант Х.“

Той категоричний наказ повинен був заспокоїти мого друга, а проте розворушив він новий приступ скрупулів. Тепер вояки вже не спали, почули прохання поручника й зірвалися на ноги, дрижали із зворушення.

— Помашеруємо! — говорили.

Стрілянина лунала щораз ближче... невпинно розтинала повітря... потрясала серце, побуджувала уяву.

В душах могутніла таємнича потуга, підсилюючи нагло гін до небезпеки. Для бездільних нестерпна ставала думка: „брати буться, ідім на стріли!“ Ах! Хто не зазнав того почування, не знає, що це людська солідарність. Сильніший, — як нахил лучитися в праці, забаві, бенкеті, — нагальний, непереможний гін на бойовищі ставати враз із іншими до бою! Психолог вияснить напевне, що інстинкт той зродився в умовах первісного життя. Колись, як боролись орди, найкраще зорганізовані, найсильніш об'єднані тріюмували над розпороченими одиницями, що не були обдарені інстинктом скуплятися до боротьби. Тож ці останні гинули, нищені брутально, а збереглися тільки одиниці здібні відчувати в обличчю ворога свою збірну єдність. Ми їх потомки... Так можна б узасаднити розумово неспокій, що нам розсаджує серце, коли товариші зброї борються без нас... Одначе хто знає? Може поза тим усім є ще і щось інше в тому явищі... а приходять мені на думку містичні погляди Йосипа де Местра про війну...

Попередній неспокій нараз нечувано змогутнів у душі мого приятеля. І люди, і речі почали говорити до нього словами обвинувачення. Здавалося йому, що на обличчях вояків читає обурення проти старшини, що засуджує їх на бездільність. Ось волічаться ослабленим кроком ранені з бойової лінії, з жовтими й блідими обличчями. Домагаються санітарів і серед того із здивованням глядять на ту нерухому сотню. Їх простий, німий погляд пригнічує й засоромлює більш, як град докорів.

Навіть природа говорить і виновник бачить зазив до каяття у кожному мертвім предметі... Який трагічний цей красвид! Там перед нами стоги збіжжя, за якими ховаються ранені... простори піль, що їх січуть кулі. Видно на них діри, ніби похвальні рани французької землі. Далеко горять села... а зловіщий тріскіт стрілів видається інколи якби тріщанням великої будівлі, що валиться й пригнітає згромаджений натовп. Ціла природа терпить... тільки одна сотня втішається спокоєм, саме та, що є охроною артилерії. Та думка сверлить мозок, як уперта мара. Серце сотника заливає гірка грижа.

Ах! Не закидайте йому пересади й екзальтації. Знаєте добре, які софізмати родяться завжди в голові докруги такої докучливої думки. І так приятель мій міркує: „Я повинен був упредити полковника артилерії, що на мій полк прийшла черга зайняти першу бойову лінію. Може була б вдалася заміна з якоюсь іншою допоміжною сотнею... моя вина. Коли приятелі оповідатимуть переживання сьгоднішнього дня, що я їм оповім? Вже бачу їх глумливі погляди!“ Уявів собі, що такий монольоґ тягнеться цілими годинами в атмосфері, що душить лютою жадобою убивання, а збагнемо, чому нарешті сотник кличе:

— Ах! Коли б так принаймні гранати зачали валити!

